

ИБРАХИМ
КАРАХАСАН-ЧЪНАР

**КРАТКА
ИСТОРИЯ
НА ТУРЦИЯ**

Културно-исторически преглед

РИВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор / 9

I

ПРЕДИСТОРИЯ

НАЙ-РАННИ СВЕДЕНИЯ / 13

ВЕЛИКИТЕ СЕЛДЖУЦИ / 23

*Политическа експанзия
и общественно-икономическо развитие / 23
Културен живот (X – кр. на XI в.) / 30*

АНАДОЛСКИТЕ СЕЛДЖУЦИ И БЕЙЛИЦИТЕ / 38

*Държавна уредба, стопанска
и социална структура / 38
Духовен и материален свят на анадолските турци
(нач. XI – кр. на XIII в.) / 47*

II

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ: ТРИУМФЪТ / 57

*Политическа и социална система
на османската държава / 57
Материална и духовна култура
на ранния период (XIV – XVI в.) / 104*

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ: ЗАЛЕЗЪТ / 118

*Политическа и социална криза / 118
Култура на късния османски период
(XVII – XVIII в.) / 129*

ОСМАНСКА ТУРЦИЯ НА ПРАГА
НА НОВОТО ВРЕМЕ / 138
Епоха на промените / 138
Културно развитие (нач. ХІХ – нач. ХХ в.) / 181

III

ИСТОРИЯ НА ТУРСКАТА РЕПУБЛИКА

КЕМАЛИСТКА РЕВОЛЮЦИЯ / 205

По пътя на реформите / 205

*Култура на републиканския период
(1923 – 1945) / 224*

ИЗ НАЙ-НОВАТА ИСТОРИЯ

(ТУРЦИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА) / 239

Обществено-икономическо развитие / 239

Съвременна турска култура / 291

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ / 345

БИБЛИОГРАФИЯ / 365

„Няма да забравя приятните моменти, които съм преживял в България. Бил съм, съм и винаги ще бъда приятел на българския народ. Обичам безпределно българския народ още от детинство. В Солун съм другарувал през всичкото време само с българи. Всяко българско нещастие ми причинява невъобразима болка. Винаги съм правил всичко възможно да помогна на България. Турция и България трябва да бъдат приятели. Който е против България, той е и против Турция.“

Мустафа Кемал Ататюрк,
в. „Утро“, 22 окт. 1931 г.

ПРЕДГОВОР

„В която и посока да вървиш – на изток, запад, север или юг, – мисли за всяко пътуване, което предприемаш, като за пътуване към себе си. Човек, който пътува към себе си, накрая обикаля света“ – казва великият философ Мевляна Джелаледдин Руми. Изхождайки от тази притча, ще си позволя да кажа, че турският човек намери и извървя пътя към себе си, възкръсна като птицата Феникс от пепелта и руините на една разпадаща се империя и показа на света, че има място под слънцето.

Много или малко са 100 години за историята на една държава? Вероятно за всяка отделно взето страна този въпрос има различни отговори. Но когато става въпрос за Турция, с един глас може да се каже – да, тя определено в това свое столетие заема подобаващо място. Турция е изключение от правилото „Nulla tempestas magna perdurat“¹. Преминала през много бури и превратности, държавата, основана от бележития военачалник и политик Мустафа Кемал Ататюрк, устоя на всички предизвикателства на времето. Базирана на западни идеали като демокрация, равноправие, правов ред и секуларизация, турската държава успя да преодолее всички малки и големи трусове. Доколко устойчиви са демократичните ѝ институции в най-новото ѝ развитие – бъдещето ще покаже. Но едно е безспорно – Турция извоюва и заслужи своето сакрално късче земя – 780 576 кв. км от територия, разположена на двата континента Азия и Европа.

От основаването си през 1923 г. насам Република Турция преживява трансформацията от еднопартийна към многопартийна система, военен преврат през 1960 г., цяло десетилетие на напрежение и сблъсъци през 70-те години, последвани от още един преврат и поредица нестабилни коалиционни правителства през 90-те години – докато в крайна сметка през 2002 г. на власт не дойде една ислямистка партия. Турция се обърна с лице към Изтока и започна да

¹ Никоя голяма буря не трае дълго (лат.).

акцентира все повече на ислямските ценности. От друга страна, днес управлението в Турция е класически пример за все по-авторитарна власт.

Една от основите, върху които бе изградена турската държава, е секуларизмът, базиран на френския модел на стриктно разделяне на религия и държава. Османският халифат бе отменен през 1924 г., само една година след създаването на републиката. Но бе създадена Дианет – Дирекция по религиозните въпроси, предназначена да осигури по-голям контрол на държавата по отношение на политическото влияние на исляма. Вече може да се говори за „ясна тенденция на разпространяване на исляма в обществения живот“. Тук ще подчертаем, че от създаването на републиката насам границата между религия и политика винаги е била тънка. Все пак трябва да се има предвид, че противно на убежденията Турция разполага с функциониращи демократични институции. При това положение европейската перспектива на страната може да бъде съживена. В противен случай потенциалното членство на Турция ще бъде тотално погребано за сметка на партньорство, базирано на интереси. Въпреки всички отношения между Европа и Турция са важни за европейската архитектура и решаващ фактор за европейската сигурност. Република Турция продължава да следва неотклонно своя път с типичния си анадолски дух и неподражаем стил. Както казва Ататюрк, основателят на държавата: „Историята никога не може да отрече кръвта, правото и богатството на един народ“.

Английският духовник Томас Мортън пише: „Никой човек не е самотен остров“. Нито пък е такава която и да е нация в зората на XXI век. В политически, икономически, културен и екологичен смисъл народите на света днес са свързани и си взаимодействат. Малцина ще поставят под съмнение факта на икономическа взаимозависимост – той не признава граници. В този контекст добросъседските отношения между Турция и България са налице. И двете страни имат нужда от съвременно мислене, смяна на ста-

рите модели и формиране на нова парадигма в условията на демокрация и не на последно място е необходимостта да сверят своите часовници със западните стандарти и с действащите нормативни актове и изисквания на демократичните общности. Нещо повече – и едната, и другата трябва да се разглеждат като контактна територия на свободното предприемачество между Изтока и Запада. И едно добро пожелание – научният елит на двете държави да обсъди и осмисли обща история, история в духа на човешките ценности, разбирателството и съжителството.

И накрая искам да благодаря на теб, любезни читателю, за доверието, с което ще прелистиш тези страници, и за отделеното ценно време във вихъра на живота.

И. Карахасан-Чънар

ПРЕДИСТОРИЯ

НАЙ-РАННИ СВЕДЕНИЯ

За прародина на турците се смята Средна Азия – земите между езерото Байкал и долините на реките Орхон, Селенга и Иртиш. На тази територия към 5000 г. пр.Хр. се създават най-старите тюркски държавни организации. Свидетелство за това са археологическите разкопки в днешен Туркменистан: при Анав – 4500 г. пр.Хр.; около Аралско море – 3000 г. пр.Хр. (т.нар. Келтеминарска култура); Южен Сибир – Афанасиево (2500 г. пр.Хр.); горното течение на р. Енисей – Андроново и Карасук (ножарска култура с инкрустирани фигури на животни) – 1000 г. пр.Хр., и др. Известна представа за ранния период на тюркската политическа и обществена организация ни дават също така достигналите до нас „Алп Ер Тунга“ (легенда за тюркския герой Ефрасияб) и „Огуз Каган“ („История на огузкия род“).

Светлина върху живота на древните тюрки хвърля и откритата през 1970 г. до езерото Исиккул гробница на неизвестен тюркски принц със златно облекло („Мъжът със златните дрехи“). В същата гробница са намерени 4800 златни предмета (само в гробницата на Тутанкамон са открити повече). Рядък уникат сред тези предмети се оказва сребърна кутия с изписани знаци. Археолозите и тюрколозите смятат, че това са най-старите тюркски надписи (златното облекло и кутията датират от V в. пр.Хр.).

Първото голямо разселване на тюркската диаспора започва между IV и III в. пр.Хр. Миграцията на най-старите тюрки (прототюрки) се осъществява в три посоки: на запад към земите между Каспийско море и Волга; на изток към Вътрешна Азия и на юг към Хиндистан (Северна Индия). Основна причина за тези преселвания са демографският

растеж, търсенето на нови плодородни земи и настъплението на други номадски племена. Етническите размествания на тюркските племена продължават до XII в. (особено активно през IX – XI в.), когато те проникват в Източна Европа (огузи¹, печенеги, кумани², маджари, хазари) и Мала Азия (главно огузи). Тези племена се явяват преден пост на тюркския етнос, който изиграва изключителна роля в историята на Стария свят – Азия, Европа и Африка, а впоследствие дава имената на държавите Турция и Туркменистан.

Етническото понятие „тюрк“ има различни тълкования. За пръв път то е разчетено от археолози при река Орхон, южно от езерото Байкал. Предполага се, че „тюрк“ произлиза и е корен на вариантите „тюрюк“ (използвано през VI – VIII в.), „тюремек“, „тюрели“ (тюрели) и др. Тези наименования се обединяват смислово като закон, сила, ред и т.н. В действителност понятието „тюрк“ е използвано при формирането на първата държавна организация (хаганат) на небесните тюрки (кьоктюрклер³), която съществува от 552 до 630 г. и заема обширни пространства от Каспийско море до Тихия океан. Този Тюркски хаганат е създаден след масово въстание от 545 г. на братята Бумин и Истеми Каган, вследствие на което е отхвърлена властта на Аварската империя (552 г.). С особен разцвет се отличава управлението на Мохан Каган (553 – 572) и тюркишкия⁴ хан Тунг-Ябгу (619 – 630). Но след смъртта им сепаратизмът взема връх и през 582 г. Първият тюркски хаганат се разделя на Източен и Западен, а впоследствие става васал на Китайската държава (630 г.).

Половин век по-късно тюркските племена отново се разбунтували. Непримирият огузки вожд Илгериш (682 – 693) организира 46 похода срещу Китай. При управлението на неговия син – Арслан Билге Каган (683 – 734), хага-

¹ Огузите са известни още като узи.

² Куманите са познати и с тюркското название кълчаци. Източноевропейците ги обозначават и като словци.

³ В хрониките кьоктюрките се срещат и като кьоктюрки (кьоктюрклер).

⁴ Тюркишките принадлежат към западния клон на кьоктюрките.

натът поставя под контрол участъка от Каспийско море до Манџурия. Наследниците му Билге Тонюкук (646 – 726) и Капган Каган (692 – 716) разширяват значително тези територии: на изток след победи над китайците и киданите¹ и на запад до Аралско море. Тонюкук се изявява също така като писател и историк. В тези походи и битки се отличава със способностите си и военачалникът Кюл Тегин (682 – 745). Билге Кутлук Каган (739 – 741) разширява експанзията и увеличава територията на хаганата, който вече обхваща земите между Южносибирското плато, планината Алтай и долините на реките Керулен и Онон. През 725 г. Китай официално признава съществуването на Втората тюркская държава със столица Йотюкен. Но тази държава не просъществувала дълго. Наследниците на Билге Каган, Тонюкук и Кюл Тегин не успяват да запазят статуквото и от 744 г. управлението е поето от силната племенна организация на уйгурите. Сто години по-късно (840 г.) в западната част на уйгурската държава се формира относително самостоятелна тюркская общност, която попада първа под ударите на исляма.

Както повечето езически народи тюрките вярват в силата на починалите си предци, изпитват страх от природните сили, почитат Слънцето, морето и реката. Главното им божество е небесният Танръ (Тенгри). В чест на Танръ и в знак на уважение към дедите са извършвали жертвоприношения – курбани. На първа пролет по традиция провеждали грандиозни тържества. Божествената милост измолвали още и жреците шамани. В религиозните вярвания на тюрките е отразена и вярата в задгробния живот. Мъртвите (йог) се погребват в гробници – кургани, като при умрелия освен личния му кон се слагат и неговите любими оръжия и предмети. До гроба на мъртвия много често се издига дялана каменна статуя „балбал“, която символизира победения враг. Днес на много места от Китай до Унгария може да се срещнат такива кургани. Подобно на египтяните тюрките са добре запознати и с техниката на балсамирането.

¹ Далекосточни племена.

В тюркското средновековно общество съществуват строга йерархия и ясно разделение на длъжностите. Централно място в тази пирамида е отредено на *кагана* (хакан, хан). Властта му по отношение на всеки поданик е неограничена – той може да въздаде милост или да наказва всеки. Атрибути на неговата власт са шатрата (отаг), тронът, знамето (или друг знак) и тъпанът, който бие само по негово нареждане. Синовете на кагана – *тегини*, по право чрез кръвна връзка наследяват трона. Всички синове и внуци задължително носят отличителен пръстен – халка. Към жената на кагана се обръщат с почителното *хатуи* (катуи), която понякога също участва в управлението.

Втори по ранг след кагана е *велихтът* – негова дясна ръка. Други титли в йерархията са *илиг*, *ябгу*, *шах* (обикновено това са братята на хакана), *атабей*, *югруи*, *атаман* и *чауи*. Общото събрание се нарича „той“ или „курултай“ и се ръководи лично от кагана. В много случаи неговият вот е решителен. Основна социална единица е семейството, основано на моногамията. Жените, макар и рядко, също участват в състезанията – надбягване с коне, стрелба с лък, копие и др. Всеки семеен клан живее в рамките на определена община „бой“, а самите кланове са свързани с общ съвет „бодун“. Общият съвет се ръководи от кагана и олицетворява единството и гласа на народа. Бодунът е пръв съветник на вожда и пазител на традициите на дедите.

Съдебната система („кьони“) е тясно свързана с религията. Всяко убийство се наказва със смърт. Забранени са кражбите и присвояването на животните на другите (законът „идам“). Санкциите за тези прегрешения са също смърт и отнемане на имуществото на виновния. В затвора най-голямата присъда е 10 дни. Главата на съдебната инстанция е лице с титлата *яргу*.

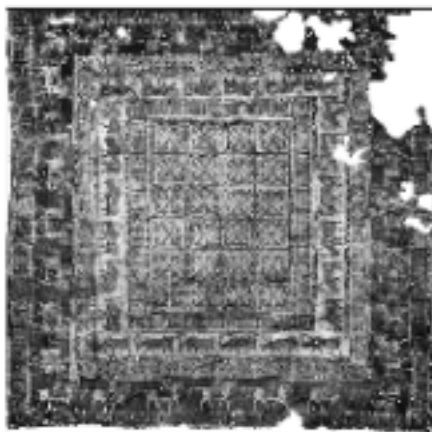
Войската на тюрките има 10 бойни степени – основни са 1000, 100 и 10 единици, командвани от *бинбаиъ*, *юзбаиъ* и *онбаиъ*. Тези степени са наследени по-късно от селджуците и османците. Главното им оръжие са лъкът и стрелата, които са изработвани от кост. За защита им служи щит, покрит

с кече или вълнен плат. В периода на експанзията са заимствани военни стратегии, обсадна техника, оръжие и др. от китайците, византийците, славяните и монголите.

Тюрките населяват благоприятни в климатично отношение земи с близък воден източник – река или езеро. През зимата живеят в къшлаци¹, а през лятото обитават открити пространства (яйлаци) – задължително разположени до главните транспортни артерии. Най-важното животно за тях е конят, който е не само другар в боя, но се ползва за пренос на товари, за храна, облекло и др. От млякото на кобилата правят питието кърмъз (кумис). При смърт на стопанина конят се погребва заедно с него.

Главен поминък на тюрките е планинското скотовъдство, което им осигурява месо, млечни продукти и кожи. Стопанството има натурален характер. Заменят животински произведения срещу зърно, облекло и тъкани. Парични знаци създават през IV в. – имитация на тези, които са били ползвани при династията на Абасидите. От художествените занаяти най-разпространени са изработката на метални изделия, каменоделството и килимарството. Най-старите килими датират от 3000 г. пр.Хр. (мотив „Пазърък“²), а в изкуството им се налага специфичен стил с изображения от животинския свят.

Тюркските племена търгуват преди всичко с Китай, Византия и европейските хуни. От Китай доставят ориз,

*Най-старият килим „Пазърък“
(3000 г. пр.Хр.)*

¹ Укрепени къщи за зимни условия.

² По името на долината, където се изработват (района на планината Алтай).

коприна, тъкани и земеделски сечива, а от Византия – оръжие и зърно. Военните победи и експанзията им дават възможност да установят контрол върху стратегическия Път на коприната (Ипекйолу) – най-важната търговска връзка между Изтока и Запада. Не по-малко значение за тях има и друг път – Кожарският (Кюркйолу), който обхваща един значителен ареал от Китай до Източна Европа. В него се намират ловните полета на животински видове с ценна кожа – катерици, лисици, самур, белка, бобри и др.

Тюрките принадлежат към урало-алтайската езикова общност. Писмената им култура съществува от началото на VIII в. Образци от нея са открити (1889 г.) върху писмени паметници в долината на река Орхон¹. Те са разшифровани за пръв път през 1893 г. от датския лингвист и историк Вилхелм Томсен (1842 – 1927). От едната страна плочите са изписани с китайски йероглифи, а от другата – с тюркски знаци. Текстът е от времето на Втория тюркски хаганат (682 – 744) и възхвалява управлението на вождовете Билге Каган, Кюл Тегин и Тонюкук. Старата тюркска писменост е сродна на руническата и е съставен от 38 букви. Тази писменост е известна като Орхонска азбука. Към

Старотюркска (Орхонска азбука) (725 – 735)

¹ Редица изследователи твърдят, че тюркската писменост се отнася към VI – VII в.: Бугут Язъгъ (581 г.) и Чойрсен Язъгъ (688 – 692).

средата на VII в. се налага и друг език – уйгурският, на който се пише с азбука от 18 букви. В по-късния етап на историческите превратности тези езици се претопяват частично в персийския (фарси) и арабския език. В истински хегемон се превръща арабският език, който се употребява около 700 години.

В историческо време тюркската цивилизация използва около 20 езика. В частност турският език преминава през следните главни етапи:

- 1) Анадолско-турски (до XVIII в.) – смес от тюркски, арабски и фарси (персийски).
- 2) Османски или османлъджа (XV – XIX в.) – допълнен със западни елементи, но 60 – 70% от думите са арабски и персийски.
- 3) Младотурски (XX в. след 1908 г.) – нова редакция с разширено западно влияние.
- 4) Латиница (от 1928 г.) – фонетична основа на този език са арабското и османското наречие, а като графичен образец е използван латинският (романският) ръкописен стил.

Тюрките познават преди европейците хартията и техниката на печатането. Благодарение на контактите и културния диалог с китайци и араби те използват тези открития през VIII – IX в. Хартията, която арабите пренасят в Испания и Европа (XI в.), се изработва още през VIII в. в Самарканд – Средна Азия. В началото на VIII в. Самарканд попада под арабски контрол. Легендата разказва, че по време на управлението на Абасидите през 751 г. двама китайски затворни-

*Глава на тюркския вожд Кул
Тегин (684 – 731)*

ци издават тайната за производството на хартия. В резултат на това в Самарканд е основана първата фабрика за хартия в ислямския свят. След това изобретението се разпространява в останалата част на ислямския свят, а оттам и в Европа.

В средата на VIII в. назрява конфликт между Абасидите и Китай. Валията на Хорасан, Абу Муслим Абд ал-Рахман ибн Муслим Хорасани (718 – 755), е принуден да поиска помощта на уйгурите и васалните им тюркски племена във войната срещу китайците. В продължилата петдневна кръвопролитна битка при река Талас (751 г.) Фортуна се усмихва на съюзените арабско-тюркски войски. Важността на събитието е в това, че тюрките за първи път се докосват до света на исляма, а впоследствие се явяват и факлоносци на тази религия.

След битката при Талас на уйгурите им е все по-трудно да удържат централната власт. Набезите на югоизточните тюрки – киргизи, карлуки и караханиди – следват един след друг. Уйгурите са детронирани и тяхното място е заето от династията на Караханидите (Караханлълар), които създават и първата тюркска ислямска държава (840 – 1212). Техният вожд Сатук Бугра-хан (920 – 955) налага исляма като официална религия (920 или 932 г.) и приема мюсюлманското име Абдолкерим. Наследникът Муса продължава делото на баща си и налага окончателно исляма в 960 г. През същата година в лоното на Аллах са приети 200 хиляди семейства, които започват да спазват всички предписания на основната книга на исляма. Тя се нарича Свещен Коран (Кур'ан-ъ Керим) и в нея е канонизиран най-великият и последен пророк (Хазрети Пейгамбер), носещ името Мохамед.

Коранът е израз на божието откровение. Според легендата текстовете на Корана са сведени до знанието на пророка чрез архангел Джабраил (Гавраил) – посредник на Аллах в общуването му с Мохамед. Коранът се състои от 114 глави (сури), а всяка глава е съставена от стихове (аят). Общият брой на аятите е прието да бъде 6206, но в някои издания те достигат до 6238. Сърцевината на исляма е заложена в 112-а сура:

1. *Кажи: Аллах е един.*
2. *Аллах е вечен.*
3. *Не е раждал и не е раждан.*
4. *Нищо не е равно на него.*

Аллах е сътворен в съвършенството. Неговите слова са закон, а спазването на този закон легитимира ислямската държавност и нейното право да властва над поданиците си. Основно място в религиозната система на ислямското учение заема догмата за предопределеното – всичко зависи от волята на Аллах. Мюсюлманите вярват в съществуването на Ада, Рая и Страшния съд. Мюсюлманинът има пет задължения, които се смятат за „стълбове“ на ислямската религия: да вярва, че Аллах е единствен (Келиме-и Шехадет); да се моли пет пъти дневно от изгрев до залез (Намаз); да гладува през месец рамазан (Оруч); да плаща религиозен данък (Зекят) и да се поклони в Мека (Хадж).

Самият Мохамед ибн Абдаллах (570 – 632) е роден в гр. Мека, областта Хиджаз в Арабия, като в началото е един обикновен пастир. На 10 август 610 г. на 40-годишна възраст той получава божественото „Откровение“ лично от Бога (Аллах) и става негов заместник на Земята (Ресюл-и Екрем). В Свещената книга на мюсюлманите след смъртта на Мохамед са записани словата, които той е получил като божествено откровение. Според тях Аллах е един и най-достойното поведение на човека е „покорството пред Бога“ (ислям). В исляма говори единствено Аллах. Така се ражда ислямската шахада (свидетелство): „Няма друг Бог освен Аллах и Мохамед е негов Пророк!“. За свещено място на мюсюлманите е обявен камъкът Кааба и около него джамията „Масджид-и ал-Харам“ в Мека (дн. Саудитска Арабия).

Мюсюлманите поемат и задължение към своя бог да водят „свещена война“ за защита на исляма (джихад), което ги прави особено настъпателни в боевете и оправдава всички техни действия срещу иноверците. Джихадът се основава върху категоричната кораническа повеля: „Борете се срещу идолопоклонниците заедно, тъй както те се борят заедно

против вас“. Воюването с оръжие в ръка срещу гнета е всекидневна реалност през епохата на пророка и въздържането от нея свидетелства за неискреност: „Който умре, без да е участвал в завоевание и без душата му да е подсказала, че трябва да воюва, е умрял върху клон на лицемерието“. Насилието не се препоръчва от Корана, особено по въпросите на вярата, което е признание, че евреите и християните също са получили божие послание. Кораническият текст е категоричен – в религията не трябва да има никаква принуда.

Към края на VIII в. успоредно с разпространението на исляма започва ново раздвижване на тюркските племена, като най-активни в това отношение са огузите. Те съставляват част от огромния свят на номадските племена, които са населявали Средна Азия. На границата на II – I в. пр.Хр. те започват да се заселват край южните извори на р. Енисей. За родоначалник на огузкото племе се смята Мете или Огуз Каган¹ (209 – 174 г. пр.Хр.). В основата на общността са 24 клана, които от своя страна се разклоняват на две: Боз-ок (Бозоклар) и Юч-ок (Ючоклар). От Боз-ок произлизат огузките водачи и османците, а от Юч-ок – селджуците. От втората половина на X в. огузите стават популярни с названието тюркмени.

Първото голямо раздвижване на огузите започва след разпадането на Първия тюркски хаганат (630 г.). През 745 г. те са покорени от уйгурите, но след организиран бунт мигрират и се заселват между Каспийско море и долината на река Сърдаря. Тук през X в. създават държавата Огуз Ябгу със столица Йеникент. Към 1000 г. държавата на огузите се разпада и от нея се оформят два преселнически ръкава: западен – заобикалящ северното крайбрежие на Черно Море, и южен – към Предна Азия (Хорасан). Тук съвместно с династията Селджук полагат началото на Селджукския емират – известен още като държава на Великите селджуци. От този момент в писмените източници тези тюрки се назовават турци (селджукски турци).

¹ Съществува научно твърдение, че Огуз Каган (хан) е син на хунския вожд Теоман (220 – 209 г. пр.Хр.). Теоман е известен още като Кара Хан.